

FILOZOFICKÉ OTÁZKY LOGIKY (IX)¹

Ján SZOMOLÁNYI

III. 3. Ideová teória významu

Táto teória považuje za význam výrazu ideu, ktorú tento výraz zastupuje. Locke hovorí: „Slová sa teda používajú ako zmyslovo vnímateľné znaky ideí a idey, ktoré slová zastupujú, vytvárajú ich vlastný a bezprostredný význam.“ ([7], 346) Teória zachytávajúca toto hľadisko tvrdí, že jazyk je nástrojom na zaznamenávanie myslenia a myslenie pozostáva z následnosti ideí vo vedomí. Idey sú osobné, iba ja mám prístup k môjmu mysleniu. Preto na sprostredkovanie našich ideí niekomu inému potrebujeme systém intersubjektívne dostupných zvukov a znakov spojených s ideami; ich vhodné použitie jednou osobou vyvoláva vhodné idey vo vedomí inej osoby. A práve idea, s ktorou je slovo spojené, určuje jeho význam.

Počiatočné ťažkosti tohto náhľadu boli spojené s otázkou, či sú myslenie a jazyk vzájomne nezávislé. Ako by bolo možné myslenie, hoci aj na primitívnej úrovni, bez jazyka? Aj keď to nie je ľahká otázka, isté tvrdenia tu možno formulovať. Je akosi neprijateľná predstava, že tzv. „predjazykový“ človek by mohol mať príliš bohatý myšlienkový život a ovládať vynaliezavý jazyk na informovanie a komunikáciu skôr, ako sa ukázala naliehavá sociálna potreba takéhoto jazyka. Filozofické úvahy na túto tému by mali vytvoriť prinajmenšom istú apriórnu antropológiu. Je zjavné, že čosi také, ako je systematické myslenie, si vyžaduje istú jazykovú schopnosť. Schopnosť primitívneho človeka rozmýšľať o vlastnostiach svojho okolia a o vlastnej skúsenosti s týmto okolím spôsobom, ktorý by bol užitočný pre jeho skúsenosť, sa zdá byť bez schopnosti „artikulovaného“ myslenia nepravdepodobná. Aj podľa Wittgensteinových úvah o súkromnom jazyku v jeho *Filozofických skúmaniach*, nemôže byť tento „artikulovaný“ jazyk úplne súkromným vlastníctvom nejakého individua, ale musí byť podielovým a verejným vlastníctvom.

Navyše, bohatstvo jazyka a šírka možností jeho použitia determinuje schopnosť myslenia rozlišovať štruktúrovanosť sveta. Na ilustráciu uvažujme o dvoch ľuďoch prechádzajúcich sa lesom, pričom jeden z nich je expert na botaniku, pozná všetky druhy lesných stromov a má k dispozícii veľa poznatkov o rastlinách. Druhý z nich botaniku ignoruje a les sa mu zlieva do jednej nediferencovanej masy stromov a lístia. Je zrejmé, že vďaka ovládaniu jazyka botaniky a všetkého, čo s tým súvisí, má prvý muž oveľa bohatšie, rôznorodejšie a z pohľadu skúmania lesa ako lesa dôležitejšie zážitky ako ten druhý. Napriek tomu môže mať druhý muž estetický zážitok, ktorý je

---

¹ Táto štúdia vznikla v rámci vedeckého projektu VEGA 7031/004/03 Sémantická analýza prirodzeného jazyka a aplikácia logiky.

u prvého muža prekrytý jeho odborným vnímaním. Podstatná je tu vhodnosť ich relatívnych jazykových dispozícií, umožňujúcich špecifické vnímanie lesa ako takého, schopné väčšieho či menšieho rozlíšenia.

Komplikácia tohto prístupu spočíva v tom, že neexistuje jasná filozofická dohoda o tom, čo treba rozumieť pod „ideou“. Obvykle sa pod ňou rozumie jeden z nasledujúcich konštruktov [5]: 1. to, čo je pred myšlienkou či zážitkom, napr. zmyslové údaje či pocity, 2. objekty skúmania vlastného vnútra, pamäti a predstavivosti; 3. pozostatky či dojmy zo skúsenosti; 4. abstrakcie, ktoré vznikli zovšeobecnením čiastočných dojmov či odrazov; 5. pojem pripojený k slovám prostredníctvom definície; 6. subjektívne asociácie vyvolané slovami; 7. reprezentácia pohľadu na svet a pod.

Britskí empiristi (Locke, Berkeley a Hume), obľubujúci pojem idey, rozdeľovali idey na jednoduché a zložené idey zmyslu a reflexie a špecifikovali ich vzťahy (napr. zložená idea zmyslu je zložená z jednoduchých ideí zmyslu). Keďže však nemali jasnú a spoločnú ideu „idey“, ich klasifikácie neumožňujú stanoviť fungujúci filozofický zmysel. Najpriateľnejším konštruktom pre Locka či inú ideovú teóriu významu je chápanie idey ako pojmu, t. j. ako špecifikácie istého druhu pomocou definície. Podľa tohto náhľadu moja idea psa by mala byť pojmom štvornohého cicavca istého druhu s určitou všeobecnou podobou, veľkosťou, spôsobom správania a sídlom. To neznamená, že by môj pojem psa bol nejakým náhodným obrazom dosť neurčitého psa bez špecifickej podoby, veľkosti či farby, keďže, ako poznamenáva Berkeley, každý obraz psa, na ktorý si možno spomenúť, má isté čiastkové charakteristiky. „Psa“ môžeme charakterizovať takto: „Je to štvornohé zviera, ktoré ...“. Ide tu o istú špecifikáciu druhov: môžem tu rozviesť môj pojem psa. Vzniká otázka či existuje spôsob, ako definovať „ideu“ pomocou „pojmu“ tak, aby sa pritom definícia „pojmu“ nevzťahovala skryte na naše intuitívne chápanie „idey“?

Nepomôže tu ani odvolávanie sa na „definíciu“, lebo definície nie sú pre to, čo zvykneme klasifikovať ako idey či pojmy podstatné. Encyklopedická definícia názvu „pes“, bude ďaleko podrobnejšia a dôkladnejšia ako definícia nejakého dospelého laika a tá bude opäť podrobnejšia a dôkladnejšia ako nejaká detská definícia psa. Prítom to všetko budú idey „psa“. Navyše, definíciou býva séria slov, ktoré zexplicitňujú význam, použitie a medze aplikácie nejakého iného slova, kým pojem je idea čohosi, čo sa chápe ako celok so všetkými známymi črtami a dôsledkami. Výsledkom úsilia o takéto objasnenie idey „idey“ je odhalenie, že to nie je o nič informatívnejší pojem ako samotný pojem „význam“.

Predpokladajme teraz, že „idea“ je nejakým vágnym označením čohosi, čo je prítomné v myslí kohosi, kto vedome myslí na nejakú vec. Vzniká otázka, či nemožno nejakým vyjadriť to, že slová nadobúdajú význam ukázaním na príslušnú vec či nejakým ich prekladom do verejne prístupných znakov. Položiť otázku v takejto forme znamená naznačiť, že jazyk kóduje myslenie, že vyjadriť nejakú ideu znamená zakódovať ju do jazyka a tak ju sprostredkovať niekomu inému. Ale na akom vzťahu medzi ideami a jazykom môže spočívať táto kódovacia procedúra?

Pri hľadaní odpovede na túto otázku nám môže pomôcť analógia s prekladom z jedného jazyka do iného jazyka, z nejakého cudzieho do nášho vlastného jazyka. Preklad sa môže uskutočňovať v zmysle obojstranného prekladu, ktorý priradzuje

slovám cudzieho jazyka slová jazyka, ktorému už rozumieme. Ovládanie obojstraného prekladu charakterizuje ovládanie iného jazyka. Musí byť možné, aspoň v princípe, preložiť výrazy jedného jazyka do druhého bez použitia „významov“. Takto vieme, čo je to spájanie slov dvoch rôznych jazykov medzi sebou. Ale vieme aj to, čo znamená spájať idey a slová? Tvrdenie, že idey majú reprezentácie, ktoré sprostredkujú vzťah medzi nimi a slovami, nevyzerá dôveryhodne, keďže ak by takéto reprezentácie mali, stáli by sme pred otázkou: Čo je sprostredkovateľom medzi ideou a jej reprezentáciou? Hlavná otázka preto naďalej znie takto: Ako môžu idea a slovo navzájom súvisieť zakódovaným spôsobom?

Analogická úvaha vedie k záveru, že zatiaľ čo o slovách a ideách možno tvrdiť, že nám „prichádzajú na myseľ“ alebo že nám „napadnú“, o významoch sa takto hovoriť nedá. Ak sú idey významami slov, potom musíme povedať, že významy sa vyskytujú u niekoho alebo že sú vtlačené niekomu do mysle. Táto ťažkopádnosť naznačuje, že je chybné uvažovať o slovách a významoch oddelene a identifikovať významy s ideami. Predstava významu vyskytujúceho sa u niekoho nezávisle od slova, ktorého je významom, je ťažko prijateľná. Takto sa upúšťa od predstavy oddelenosti slova a idey (jazyka a myslenia), pri ktorej idey predchádzajú slová, a pripúšťa sa existencia istého ich vzájomného vzťahu. Problém charakteru tohto vzťahu sa tu stráca, lebo vzhľadom na uvedené chápanie myslenia a jazyka, nahrádzajúce poňatie kódovaného prenášača, je jazyk nositeľom myslenia v tom zmysle, že každé použitie slova konštituuje postačujúci základ pre opis ovládania pojmu či idey hovorcom.

Naproti tomu pri kódovej koncepcii musíme predpokladať, že idey môžu predchádzať ovládanie jazyka, či aspoň byť od neho nezávislé. Takýto pohľad býva základom opisu správania inteligentných tvorov, ktorým bežne pripisujeme schopnosť ovládať idey, napr. o psovi hovoríme, že „vie, že jeho pán je za dverami“. Odvolávanie sa na tieto skutočnosti ukazuje, že pripúšťame existenciu primitívneho myslenia bez prítomnosti jazyka. Ovládanie nejakého jazyka je podmienkou myslenia vyššej úrovne. Nemožno však povedať, že pes má ideu jedinečnosti, keďže, ako poznamenal Frege, môže síce rozlíšiť medzi napadnutím jedným a viacerými psami, nemôže však vedieť, čo má spoločné napadnutie iným psom s prenasledovaním mačky. Podobne usudzujú aj Wittgenstein, keď poznamenáva, že hoci o psovi môžeme povedať, že očakáva návrat svojho pána, nemôžeme tvrdiť, že očakáva jeho návrat na budúci týždeň. V tom je ten rozdiel.

III. 4. Behavioristická teória významu

Podľa pôvodnej behavioristickej teórie významu významom tvrdenia alebo časti textu je reakcia, ktorú vyvoláva jeho počutie v jednotlivých situáciách. Podľa tejto teórie jednotlivé zložky jazyka nadobúdajú význam na základe reakcie ľudí, ktorí sa s nimi oboznamujú. Jej sofistikovanejšou verziou je súčasná behavioristická teória jazykového prínosu, podporovaná Quinom. Quine sa nezaujíma o otázky významu ako takého, pretože podľa neho sú extenzionálne pojmy, napr. referencia, lepšie ovládateľné, a teda plodnejšie ako pojmy intenzionálne, medzi ktoré patrí aj pojem významu. Quine rozdeľuje sémantické pojmy do dvoch skupín. Prvá obsahuje teóriu referencie, teda

extenzionálnu teóriu vybudovanú na takých termínoch ako sú „označuje“ a „splňa“. Druhú skupinu tvoria teórie významu, teda intenzionálne teórie, postavené na takých termínoch ako „synonymia“. Teórie referencie sú podľa Quina filozoficky sľubnejšie ako teórie významu, ktoré sú infikované nejasnosťami. Napriek tomu predpokladá, že udeliť nejakému jazyku filozofický zmysel znamená zostúpiť až k prameňom ovládania jazyka. Dummett, nezávisle, z iných dôvodov a s inými výsledkami, efektívne a explicitne využíva podobný postup, predpokladajúc, že pochopenie podmienok ovládania jazyka tvorí základ teórie významu.

Quinov postoj možno zhrnúť nasledovne: Vyhyba sa mentalizmu, špeciálne tomu druhu – reprezentovanému v súčasnosti klasickým empirizmom, ústredným znakom ktorého je odvolávanie sa na „idey“. Podľa Quina je úpadok „cesty cez idey“ potvrdený jej odlišným použitím v Humovom skepticizme, Berkeleyho idealizme, Lockovom realizme či v iných príbuzných teóriách. Ani jedna z nich nie je podľa neho obhájiteľná. Podľa štandardnej epistemológie sú tieto postupy odmietnuté – prijímajú sa nové, uzemnenejšie prístupy, akceptujúce modernú vedu. Vynára sa otázka, ako sa dosahuje vedecké poznanie. Keďže jazyk je fundamentálnym nástrojom získavania takéhoto poznania a referencia je vzhľadom na jazyk fundamentálna, spomenutá úloha sa u Quina redukuje na skúmanie „koreňov referencie“.

Podľa Quina denotačné teórie významu, teda potreba chápať významy ako nejaké mimojazykové entity, pramenia z nepochopenia rozdielu medzi významom a referenciou. Ak si uvedomíme oddelenosť teórie významu od teórie referencie, pochopíme že teória významu musí byť postavená na pojmoch synonymity a analytickosti jazykových výrazov. Potom sa samotných významov môžeme pokojne vzdať.

Quine v [8] dokazuje, že pojmy významu, synonymity a analytickosti jazykových výrazov sú vzájomne podmienené. To znamená, že ak vezmeme jeden z nich ako základný, ostatné dva sú definovateľné pomocou neho. Synonymitu možno podľa Quina najlepšie definovať pomocou pojmu analytickosti. Ak predpokladáme, že analytickosť je už daná, môžeme kognitívnu synonymitu termínov (napr. „starý mládenec“ a „neženatý muž“) definovať ako analytickosť tvrdenia o ich identite

(1) x je starý mládenec vtedy a len vtedy, keď x je neženatý muž.

To, že výrok (1) je analytický, vlastne znamená, že tvrdenie, ktoré vyjadruje, je pravdivé v každej možnej situácii. Nestačí teda, aby zameniteľnosť uvažovaných termínov bola zameniteľnosťou zachovávajúcou iba pravdivosť, teda zameniteľnosťou *salva veritate*, ako hovorí Leibniz, ale musí byť zameniteľnosťou takpovediac *salva analyticitate*. Podmienka zameniteľnosti *salva veritate* by postačovala, ak by sme sa obmedzili na extenzionálny jazyk, napríklad jazyk predikátovej logiky 1. rádu. Ak však chceme pomocou pojmu kognitívnej synonymity definovať intenzionálne poňatý pojem významu, tak s podmienkou zachovania pravdivosti vety (1) nevystačíme a musíme prijať podmienku pravdivosti vety

(2) Je nevyhnutné, že x je starý mládenec vtedy a len vtedy, keď x je neženatý muž.

Povedať, že výrok (2) je pravdivý, však znamená povedať, že veta (1) je analytická. Dva výrazy majú teda ten istý význam, ak tvrdenie o ich totožnosti je analytické.

Exaktnú definíciu analytickosti možno nájsť u Carnapa. Carnap definuje pojem analytickosti pre exaktne zadaný umelý jazyk, ako aj pre jazyk prirodzený. V prípade umelého jazyka, označeného ako L_0 , definuje pojem „analytický v L_0 “ prostredníctvom tzv. sémantických pravidiel, ktoré istým špecifickým spôsobom, napríklad rekurzívnou definíciou, vymedzujú množinu všetkých analytických výrokov jazyka L_0 . Aby sme v tejto situácii porozumeli termínu „analytický v L_0 “, museli by sme však, podľa Quina najprv rozumieť všeobecnému výrazu „analytický v ...“. Pritom pojem „sémantické pravidlo jazyka“ si vyžaduje rovnaké vysvetlenie ako výraz „analytický v ...“. Ako hovorí Quine, „hranica medzi analytickými a syntetickými výroky napriek svojej apriórnej opodstatnenosti nebola jednoducho stanovená. Názor, že nejaké také rozlíšenie vôbec existuje a že ho treba formulovať, je neempirická dogma empiristov, metafyzický článok viery.“ ([8], 494)

V *Roots of Reference* sa Quine pokúsil analyzovanú situáciu zachrániť tým, že navrhol kritérium analytickosti externalizovať nasledovnou definíciou: „Veta je analytická, ak sa rodilý hovorca naučí súhlasiť s ňou tak, že sa naučí jedno alebo viac z jej slov.“ To reprezentuje analytickosť takých viet ako „Žiadny starý mládenec nie je ženatý“, nijako to však nepomáha určiť hranicu medzi analytickými a syntetickými vetami ani záchytný bod pre všeobecný pojem kognitívnej ekvivalencie ([10], 63).

To, čo sa nedá vo všeobecnosti, pokúša sa Quine definovať pre empirickú úroveň jazyka, reprezentovanú tzv. pozorovacími vetami. *Pozorovacie vety* jazyka priamo súvisia s našimi stimuláciami, vyvolávajú súhlas alebo nesúhlas priamo a sú intersubjektívne – u všetkých používateľov jazyka vyvolávajú ten istý verdikt. Pozorovacie vety tvoria pojtíko medzi jazykom a reálnym svetom, sú nástrojom vedeckej evidencie, ale sú aj vstupnou bránou do učenia sa jazyka. Práve intersubjektivita a korešpondencia so stimuláciami umožňuje učiť sa pozorovacie vety priamo. Pozorovacia veta môže byť vyjadrená jedným slovom: „Prší“, „Zima“, „Králik“. Pri vytváraní zložených pozorovacích viet Quine rozlišuje medzi spájaním viet konjunkciou a ich spájaním predikáciou. Napríklad veta „Táto ruža je červená“ nie je ekvivalentná s jednoduchou konjunkciou výrazov „Aha, ruža“ a „Aha, červené“. Predikácia vyžaduje splývanie, resp. prekryvanie: červenosť musí zahŕňať ružu.

Cesta k predikácii a referencii prechádza u Quina cez niekoľkonásobné použitie predpredikatívneho jazyka. Observačné výrazy možno zaradiť do troch tried, reprezentovateľných nasledujúcimi príkladmi:

- (1) červený, cukor, voda;
- (2) Fido, mama;
- (3) pes, spona, jablko,

Tieto tri triedy navzájom sa líšia v jednej dôležitej veci. Prvky z 1. triedy sa môžu vyskytovať v simultánne rozložených rezoch, zatiaľ čo pre veci z 2. a 3. triedy je

dôležitá forma. Navyše, veci z 1. a 2. triedy sa v porovnaní s 3. triedou vyznačujú istou sémantickou jednoduchosťou.

Výrazy z 3. triedy sú blízke referenčným výrazom, keďže im prislúcha individualizácia. Učiaci sa však na tomto stupni používa výrazy ako jednoslovné príležitostné vety, preto tieto výrazy neobsahujú ešte žiadnu predikáciu. To sa nemení ani vtedy, keď učiaci sa rozvíja svoju schopnosť formulovať „pozorovacie zloženia“ jednoslovných viet, napr. „žltý“ a „papier“ vo forme „žltý papier“. Tento proces neobsahuje ešte predikáciu, keďže súhlas s výrazom „žltý papier“ si na tomto stupni ešte vyžaduje prítomnosť relevantných stimulov, je teda závislý od okolností.

Ďalší krok – prechod k predikácii a vlastnej referencii – zahŕňa to, čo Quine nazýva „premostenie zálivu“ pomocou rôznych mechanizmov učenia. Zatiaľ čo pozorovacie vety sú závislé od okolností, „trvalé vety“ od nich nezávisia. Prekročenie zálivu k predikatívnemu použitiu jazyka je podľa Quina krok v istom zmysle takmer mystický, pričom sa však vyznačuje týmito podstatnými znakmi: Pozorovacie stimuly sa „prenášajú“ na stimuly verbálne, takže napríklad prítomnosť slova „sneh“ stačí na vyvolanie súhlasu so slovom „biely“ bez ohľadu na prítomnosť či absenciu snehu. Tento prenos je prenosom podmienenosti, prenosom odozvy vecí v slove. Tak postupuje učiteľ, keď učí reagovať na trvalé vety, napríklad „Sneh je biely“ alebo „Fido je pes“.

Pozorovacie vety sú *príležitostnými vetami*, sú teda pravdivé za istých okolností a nepravdivé za iných. Pozorovacie vety majú podľa Quina pre hovorca tzv. *stimulačný význam*, ktorý tvorí obor stimulácií spojený s danou pozorovaciou vetou. Pritom pod stimuláciou rozumie množinu všetkých zapojených exteroceptorov, nielen tých, ktoré náhodou vyvolávajú isté správanie.

V obraze, ktorý nám predkladá Quine, predikácia a objektívna referencia patria k trvalým vetám, pričom medzi nimi a príležitostnými vetami leží „záliv“. Ak sa Quinovo vysvetlenie posunie od počiatočného učenia k vyspelejšej pojmovej úrovni, kde možno využiť výsledky vedeckého poznania, odvolávanie sa na fyziologický mechanizmus ustupuje do úzadia. Quine jednoducho hovorí: Možno sa raz táto časť príbehu naplní. Tento optimizmus sa opiera o presvedčenie, že mentálne udalosti sú identické s mozgovými udalosťami, takže všetky intencionálne pojmy možno analyzovať s použitím fyzikálnych pojmov, čo umožňuje dokonalú redukciu psychológie na fyziku. Toto tvrdenie je veľmi silné: vyplýva z neho, že pravdivostné hodnoty výrokov o mentálnych udalostiach sú závislé od pravdivostných hodnôt prvkov z triedy fyzikálnych výrokov. To pripúšťa možnosť totálneho prekladu výrokov o mentálnych udalostiach do fyzikálnych výrokov. Pripustenie takejto možnosti je vlastne tvrdením o silnej identite.

Proti tejto vete o identite mnohí vystupujú na základe toho, že požadovaná redukcia je nemožná nielen empiricky, ale aj v princípe, keďže mentálne a fyzikálne deskripcie sú neporovnateľné. Predstavme si napríklad, že istú udalosť sledujú fyzik a novinár. Fyzik pri jej opise hovorí o telesách s určitou hmotnosťou a s istým objemom, ktoré sa pohybujú istou rýchlosťou, vydávajú zvuky, odrážajú svetlo a pod. Športový novinár bude o tej istej udalosti hovoriť ako o futbalovom zápase, prebiehajúcom podľa istých pravidiel, s konkrétnou stratégiou a konkrétnym výsledkom.

Tieto dve deskripcie opisujú tú istú udalosť, ale napriek tomu sú vzájomne neredukovateľné, lebo v jazyku fyziky nemožno vysvetliť pojmy ako „tím“, „taktika“, „penalta“ a pod., a v jazyku športovej žurnalistiky zasa nemožno vysvetliť pojmy „hmoty“ a „rýchlosti“. Preto sú tieto rôzne opisy tej istej udalosti vzájomne neredukovateľné. Obidva sú prítom vzhľadom na daný teoretický zámer konzistentné a úplné.

Z toho plynie, že jazyk fyziológie mozgu a náš intencionálny či psychologický diskurz sú neredukovateľne odlišné. Jednako, fyzik a športový komentátor v uvedenom prípade opíšu tú istú udalosť. Tieto úvahy naznačujú, že jeden zo základných Quinových predpokladov je sporný. Quine totiž pri svojej argumentácii predpokladá jazyk, ktorý sa učíme vo verejne pozorovateľnej situácii. Ale ako môže teoretik vedieť, ktorú situáciu má považovať za situáciu učenia sa jazyka?

Strawson vyzval Quina, aby usporiadal primitívne názvy z 2. a 3., triedy, t. j. navrhol ich rozdeliť na jedinečné a všeobecné názvy. Podľa Quina sú jedinečné názvy ako „Fido“ a „mama“ primitívnejšie ako názvy z 3. triedy, lebo názvy z 3. triedy vyžadujú pochopenie princípov individualizácie ešte pred ich použitím a takéto pochopenie spočíva v schopnosti zistiť ich podobnosť a formulovať na ich základe relevantné sémantické zovšeobecnenia.

Slová vďaka za svoj význam svojej role vo vetách. Hľadanie pojmu „význam“ musí teda začať skúmaním viet. Význam vety jedného jazyka je to, čo má táto veta spoločné so svojím prekladom do iného jazyka, preto Quine navrhol svoj experiment radikálneho prekladu. Viedol k negatívnemu záveru – k téze o neurčitosti prekladu.

Quinovi kritici označili túto tézu za dôsledok jeho behaviorizmu. Podľa Quina je behavioristický prístup v jazykovede nevyhnutný:

„Každý z nás sa učí svoj jazyk tak, že pozoruje verbálne správanie iných ľudí a že sa necháva vo svojom vlastnom tápajúcom správaní pozorovať a povzbudzovať či opravovať inými. Sme závislí iba od viditeľného správania sa v pozorovateľných situáciách. Ak svoj jazyk ovládame tak, že prechádzame všetkými vonkajšími skúškami, pri ktorých môže byť naša výpoveď alebo naša reakcia na výpoveď niekoho iného zodnotená vo svetle nejakej zdieľanej situácie, tak je všetko v poriadku. Náš mentálny život medzi týmito skúškami je od hodnotenia nášho ovládania jazyka nezávislý. V jazykovom význame nie je nič okrem toho, čo sa pozberia zo zjavného správania za pozorovateľných okolností.“ (8), 46)

A práve pozorovacie vety sa opierajú o verejne pozorovateľnú situáciu. Tieto vety tvoria nielen prvotný záznam evidencie o vonkajšom svete, vstupnú bránu dieťaťa do kognitívneho jazyka, ale aj vstupnú bránu pre lingvistu, ktorý v teréne skúma nejaký jemu neznámy jazyk. Prvé zvládnuté oznamovacie vety musia byť nevyhnutne vetami pozorovacími. Domorodcova pozorovacia veta a jazykovedcov preklad majú spoločnú pozorovateľnú situáciu, s ktorou sú spojené. Presnejšie, majú rovnaký stimulačný význam, to znamená, že súhlas alebo nesúhlas s oboma týmito vetami by mal byť vyvolaný tými istými stimuláciami.

Ak sa teda obmedzíme na vety pozorovacie či, všeobecnejšie, na príležitostné vety, môžeme dve príležitostné vety považovať *pre daného hovorca za kognitívne ekvivalentné* vtedy, ak je pri každej príležitosti ochotný s oboma buď súhlasiť, resp.

nesúhlasíť, alebo sa nevyjadriť. Takto definovaná kognitívna ekvivalencia sa dá aplikovať aj na vety trvalé, ale iba čiastočne. Ako rovnako neúspešný sa ukazuje aj pokus definovať kognitívnu ekvivalenciu pomocou pojmu empirického obsahu pre úzku ohraničenosť tohto pojmu iba na testovateľné vety ([8], 24-27).

Quina však ním zistená nemožnosť definovať totožnosť významov, a teda uznať ich ako samostatne existujúce mimolingvistické entity neznepokojuje, keďže je presvedčený, že za operatívne základný pojem sémantiky nemáme považovať synonymitu, ale *porozumenie* výrazom, a to aj napriek tomu, že všeobecné kritérium ostrého rozlíšenia medzi porozumením a neporozumením výrazu neexistuje. Porozumenie výrazu spočíva v tom, že vieme, ako ho používať vo vetách a ako na tieto vety reagovať ([8], 67).

III. 5. Verifikacionistická teória významu

Náhľady na význam, ktoré obsahujú pojem „verifikácia“, zapadajú do dvoch kategórií, z ktorých jednu možno označiť ako „verifikačnú teóriu významu“, keďže sa pokúša špecifikovať podstatu významu, zatiaľ čo iná, ktorá sa podujíma poskytnúť kritériá zmysluplnosti viet, je lepšie opísaná ako „princíp verifikácie“. Prvý z týchto náhľadov je zhrnutý do Schlickovho hesla „Význam výrokov je totožný s metódou ich verifikácie“, druhý vyjadruje Ayerovo tvrdenie, že „veta je signifikantná pre danú osobu práve vtedy, keď daná osoba dokáže verifikovať propozíciu, ktorú uvažovaná veta vyjadruje“.

V oboch prípadoch „verifikácia“ znamená overovanie pozorovaním; inými slovami, propozícia je verifikovateľná vtedy a len vtedy, keď existuje empirický význam, vzhľadom na ktorý môže byť determinovaná jej pravdivostná hodnota. Je zrejmé, že ak je verifikačná teória významu korektná, potom je princíp verifikácie pravdivý, čo neplatí obrátene, keďže z pravdivosti toho, že propozícia je signifikantná pre niekoho iba vtedy, ak ju môže verifikovať, priamo nevyplýva, že metóda verifikácie propozície konštituuje jej význam.

Logickí pozitíviisti pokladali verifikáciu za kľúčový pojem teórie významu, keďže si želali odlíšiť zmysluplné propozície od propozícií bez zmyslu. Pozitíviisti rozdeľujú signifikantné propozície do dvoch tried. Do prvej triedy patria tzv. formálne propozície, vyskytujúce sa v logike a matematike Wittgenstein ich v *Traktáte* označuje ako tautologické. Do druhej patria faktuálne propozície, ktoré sa považujú za empiricky verifikovateľné.

Princíp verifikácie obsahuje rozlíšenie medzi vetami a propozíciami. Veta sa nazýva signifikantnou iba vtedy, ak je propozícia, ktorú vyjadruje, verifikovateľná. Takže veta, ktorá nevyjadruje verifikovateľnú propozíciu, nevyjadruje vôbec žiadnu propozíciu. To indukuje, že významom vety je podľa tohto náhľadu propozícia, ktorú táto veta vyjadruje. Veta, pri ktorej má zmysel uvažovať o verifikácii toho, čo tvrdí, vyjadruje propozíciu, a je teda zmysluplná. Ak neexistuje spôsob verifikácie pravdivosti, resp. nepravdivosti danej vety, potom táto veta nevyjadruje propozíciu, t. j., nie je zmysluplná. či správnejšie, je nesignifikantná, keďže verifikacionisti pripúšťajú, že môže mať ešte emotívny význam vyjadrujúci istý nekognitívny postoj k svetu.

Takto chápaný princíp verifikácie má reštriktívnu formu: postuluje, že veta je nesignifikantná, ak pre danú osobu neexistuje možnosť verifikácie toho, čo táto veta vlastne tvrdí. Tento princíp možno zovšeobecniť: Ak to, čo veta hovorí, nemôže byť nikým verifikované, potom je táto veta zrejme a bez nejakého obmedzenia nesignifikantná či bez významu. Podľa tohto náhľadu je teda veta zmysluplná vtedy a len vtedy, keď to, čo vypovedá, je verifikovateľné.

S týmto názorom sú spojené problémy, ktoré si uvedomovali už jeho tvorcovia [2]. Ak napríklad verifikovať znamená poskytnúť dôkaz o pravdivosti, prestávajú platiť všeobecné zákony vedy, aj keď sú v princípe verifikovateľné. Podobný problém nastáva pri tvrdeniach týkajúcich sa minulosti. Ako možno verifikovať pravdivosť takýchto tvrdení na základe súčasných alebo budúcich pozorovaní? Veda aj história sú však súbormi významných viet. Dokonca ani tvrdenie o nejakom v súčasnosti pozorovanom fyzikálnom objekte nemôže byť nezvratne verifikované vzhľadom na skutočnosť, že počet pozorovaní potrebných na jeho verifikáciu môže byť nekonečný, a teda v princípe neúplný. Keďže je tu stále možnosť budúceho pozorovania, ktoré môže vyvrátiť to, čo už bolo stanovené, výrok nie je a nemôže byť považovaný za verifikovaný.

Verifikacionisti na tieto námietky odpovedajú liberalizáciou uvedeného princípu tak, aby pripúšťal prípady, keď všetko, čo je možné, je evidencia *relevantná* pre pravdivosť výroku. Podľa tohto náhľadu je veta významná vtedy, ak sú dané empirické procedúry relevantné z hľadiska určenia pravdivostnej hodnoty. Takéto chápanie síce obchádza načrtnuté ťažkosti, ale vyvoláva problém spojený s charakterom pojmu „relevancia“ – napríklad keď máme dve navzájom sa vylučujúce fyzikálne hypotézy a dosiahnuteľná evidencia je v istom zmysle relevantná vzhľadom na obidve hypotézy, nie je však dostatočne silná na to, aby rozhodla o výbere medzi nimi. Obe hypotézy sú tak rovnako významné.

Sofistikovanejší spôsob zdôvodnenia princípu verifikácie ako kritéria zmysluplnosti je postavený na myšlienke, že veta je verifikovateľná vtedy, keď z nej možno odvodiť observačné výroky istého špecifického druhu. Vážnou námietkou proti takejto snahe je fakt, že pravdivosť vety vyjadrujúcej istý fyzikálny stav vecí môže byť plne konzistentná s nepravdivosťou observačnej správy o tomto stave. Waismann uvádza takýto príklad: Predpokladajme, že niekto povie: „Jozef je na druhej strane ulice“. Ja sa pozriem na druhú stranu ulice, Jozefa však nevidím, lebo medzitým vošiel do obchodu. To, že nevidím Jozefa, t. j. pravdivosť tvrdenia „Nevidím Jozefa na druhej strane ulice“, je konzistentná s pravdivosťou tvrdenia „Jozef je na druhej strane ulice“. Bolo by absurdné tvrdiť, že tento nedostatok pozorovania zbavuje pôvodnú vetu pravdivosti. Ak to, čo veta hovorí, je pravda a zároveň z observačných výrokov možno odvodiť jej nepravdivosť, mali by sme dostať protirečenie, ale v uvedenom prípade žiadne takéto protirečenie nevzniká [5].

Námietka odporcov verifikacionizmu v tomto prípade poukazuje na to, že sám tento princíp nepatrí do žiadnej z kategórií významných propozícií, ktoré tento smer používa na vymedzenie svojej doktríny. Nie je to tautológia a nie je ani empiricky verifikovateľný. Aké je teda jeho predpokladané postavenie? Ayer [2] naznačuje, že pozitivistí prijímajú tento princíp ako konvenciu: predkladajú definíciu významu vy-

hovujúcu podmienkam, ktoré sú v skutočnosti splnené empiricky informatívnymi propozíciami. To spolu s ich predpokladom apriórneho charakteru propozícií logiky a matematiky znamená opis tried signifikantných propozícií. Navyše tvrdia, že iba propozície z týchto tried by sa mali považovať za nositeľov pravdivostnej hodnoty a iba propozície s pravdivostnou hodnotou by sa mali považovať za zmysluplné. To tvorí tzv. normatívny prvok princípu verifikácie.

Ťažkosti s uvedeným prístupom sú dvojakého charakteru. Jednak normatívny prvok je napadnuteľný ako ničím nepodložený predpoklad, jednak zo skutočnosti, že opisný prvok nezaraďuje propozície metafyziky, etiky, estetiky a teológie do propozíčných tried preferovaných pozitivistami, ešte nevyplýva, že tieto propozície nemôžu nadobúdať pravdivostnú hodnotu alebo význam. Deskriptívny prvok tohto princípu v najlepšom prípade iba potvrdzuje existenciu istých všeobecných výrokov o charaktere sveta ľudskej skúsenosti, vyžadujúcich prístup odlišný od toho, ktorý počíta s tvrdeniami o pozorovateľných fenoménoch, a od toho, ktorý charakterizuje formálne jazyky. To samo osebe ešte nedáva dôvod na vylúčenie metafyziky alebo nejakej inej problematiky mimo prírodných vied.

Aj keď princíp verifikácie ako kritérium zmysluplnosti naráža na toľko ťažkostí, predsa je možné, že teória verifikácie významu je prijateľnejšou alternatívou. Z istého pohľadu je prednosťou teórie opierajúcej sa o slogan „Významom propozície je metóda jej verifikácie“ to, že nechápe význam ako istý druh entity. Namiesto toho konštruje význam ako metódu. Stanoviť význam vety znamená teda určiť pravidlá, podľa ktorých sa veta používa, a to je to isté, ako stanoviť spôsob, ktorým môže byť verifikovaná alebo falzifikovaná. Schlick píše: „Udať podmienky, za ktorých je nejaká veta pravdivá, je *to isté*, ako udať jej zmysel, nič iné.“ ([11], 222)

Tento názor je porovnateľný so stanoviskom operacionalizmu vo filozofii vedy. Ako ilustrácia môže slúžiť Bridgmanov príklad s termínom „dĺžka“. Určenie dĺžky nejakého objektu zahŕňa vykonanie určitých fyzikálnych operácií a práve súbor týchto operácií určujúcich dĺžku možno považovať za to, čo stanovuje význam výrazu „dĺžka“. V jazyku verifikacionistov je to vyjadriteľné tvrdením, že významom slova „dĺžka“ je metóda verifikácie viet, ktoré tvrdia „Dĺžka toho a toho je x jednotiek“.

Schlick na rozdiel od Neuratha veril, že existujú protokolárne vety, ktoré ako správy o pozorovaní sú priamo verifikovateľné skúsenosťou, a že observačné termíny vyskytujúce sa v protokolárnych vetách sú definované ostenzívne. Podľa neho žiadnemu významu nemožno porozumieť bez použitia ostenzívnej definície, a to znamená odvolávať sa na „skúsenosť“ či „možnosť verifikácie“. Skúsenosťou, ktorú protokolárne vety sprostredkujú, je realizovaná možnosť verifikácie. V tomto zmysle tvoria procedúry pozorovania, resp. testovania význam empirických výrokov.

Schlickov prístup má dve zjavné slabiny, zapríčinené jeho obhajobou protokolárnych viet, napadnutých Neurathom, a ostenzie, napadnutej Wittgensteinom.

Kritiku verifikačnej teórie nachádzame aj u Quina v jeho *Two Dogmas of Empiricism*. Quine sa zaoberá hlavne stanoviskom radikálneho redukcionizmu, ktorý tvrdí, že každý zmysluplný výrok sa musí dať preložiť do jazyka bezprostrednej skúsenosti. Radikálny redukcionizmus v tej či onej forme je predchodcom verifikačnej teórie významu. Locke a Hume sa domnievali, že každá idea musí pochádzať priamo zo

zmyslovej skúsenosti. Pravda, vo verifikačnej teórii významu sú jednotkami významu celé výroky, nie jednotlivé termíny, keďže objektmi verifikácie sú výroky. Takto chápaný radikálny redukcionizmus, ktorý považuje výroky za významové jednotky, si kladie za úlohu špecifikovať jazyk zmyslových údajov a ukázať, ako doň prekladať všetky ostatné zmysluplné výroky.

Prvým empiristom, ktorý sa neuspokojil so všeobecným tvrdením o redukovateľnosti vedy na termíny bezprostrednej skúsenosti a pokúsil sa túto redukcii uskutočniť, bol R. Carnap v práci *Der logische Aufbau der Welt*. Podarilo sa mu však uskutočniť iba fragment celého programu. Konštruoval priestorovo-časové body-okamihy ako štvorice reálnych čísel a uvažoval o priradovaní zmyslových kvalít bodom priestoročasu podľa určitých pravidiel. Neposkytol však ani náčrt toho, ako by vety vyjadrujúce toto priradenie mali byť preložené do jeho východiskového jazyka zmyslových údajov a logiky. Keby sa tento prísnejší program racionálnej rekonštrukcie postavený na definíciách bol podaril, poskytoval by akýsi systém návodov na to, ako v termínoch fenomenalistického a množinového jazyka vyjadriť všetko, čo je vyjadriteľné v jazyku telies. Bola by to skutočná redukcia pomocou prekladu, legalizácia prostredníctvom eliminácie.

Carnap sa neskôr vzdal koncepcie preložiteľnosti tvrdení o fyzikálnom svete do jazyka bezprostrednej skúsenosti a v práci *Testability and Meaning* zaviedol namiesto definícií tzv. *redukčné formy*, ktoré neposkytujú ekvivalenciu, ale iba implikáciu. Nové výrazy sú objasnené iba čiastočne, pomocou viet, ktoré tieto výrazy obsahujú. Racionálna rekonštrukcia pomocou takýchto redukčných foriem neumožňuje spomínanú elimináciu.

Podľa Quina bola rezignácia na dedukovanie právd o prírode zo zmyslových údajov prvým väčším ústupkom empirizmu. Ďalším vážnym ústupkom bola rezignácia na preklad týchto právd do jazyka pozorovania. [9]

III. 6. Teória použitia ako teória významu

Heslom teórie použitia je veta „Nepozerať na význam, pozerať na použitie“ a Wittgensteinov výrok „Pozerať na vetu ako na nástroj a na jej použitie ako na jej význam“. Bezprostredným dôsledkom teórie použitia je presunutie pozornosti od názoru, podľa ktorého má jazyk jedinú funkciu, odvolaním sa na ktorú možno vysvetliť význam (názor, ktorý Wittgenstein zastáva v *Traktáte*), naspäť k skutočnosti, že jazyk má mnohoraké použitie, a teda význam je čosi, čo treba hľadať v kontexte mnohovariantných „jazykových hier“, ako ich nazýval Wittgenstein, hraných v širokom rámci prirodzeného jazyka.

Ako sme videli, niektoré teórie významu sú postavené na tom, že pojem významu pozostáva z toho, čo výrazy zastupujú, reprezentujú či vyvolávajú. Jedným z dôsledkov názorov tohto typu je predstava, že „udelieť význam“ nejakému výrazu možno jeho priradením k nejakej mimolingvistickej veci alebo udalosti. Teória použitia popiera, že výrazy majú nejaký izolovaný význam v uvedenom chápaní. Argumentuje tým, že jazykové výrazy majú svoju rolu v rámci jazyka a tá určuje ich význam. „Udeliť význam“ nejakému výrazu teda znamená ukázať, ako tento výraz vstupuje do jazyko-

vých hier, v kontexte ktorých plní rôzne funkcie. Preto neexistuje „udelenie významu“ bez podstatnej referencie na jazyk vo všeobecnosti alebo na nejakú jeho časť a bez mnohých meniacich sa použití jazyka či jeho častí.

V úvodných častiach *Filozofických skúmaní* napáda Wittgenstein všeobecné princípy denotačného modelu teórie významu a zdôrazňuje pritom mnohorakosť existujúcich druhov slov a viet. Tvrdí, že naša neschopnosť pochopiť rozmanitosť používania jazyka vyplýva z nášho prispôbovania výrazov samému denotačnému modelu. Význam výrazov podľa Wittgensteina netreba hľadať v korelácii s nejakými zodpovedajúcimi mimologickými vecami, ale v ich použití v rôznych jazykových hrách. Kľúčovými pojmami sú tu *použitie* a *jazyková hra*.

Pojem „použitie“ pritom u Wittgensteina nie je jednoznačný. Hovorí striedavo o *funkciách* slov a viet, o ich *cieľoch* a *zámeroch*, či dokonca o ich *úradoch* a o ich *rolách* a *zamestnaniach*. Nezdá sa, že by Wittgenstein nejako medzi týmito rôznymi výrazmi rozlišoval, hoci pri mnohých by to bolo zdôvodniteľné. Podstata spočíva v tom, že Wittgenstein zamýšľal formulovať všeobecný kľúčový pojem zahŕňajúci čiastočné vyjadrenia nachádzajúce sa v jazyku. V pozadí tejto jeho snahy bolo jeho presvedčenie, že ovládanie jazyka je schopnosť použiť jeho výrazy za rôznych okolností: pri opise, otázke, príkaze, hodnotení a pod. Každá z týchto činností tvorí istú jazykovú hru. „Udeliť zmysel“ istému výrazu teda znamená ukázať, ako ho možno použiť v síce rôznych, ale príbuzných hrách „určenia“, „príkazu“ a pod.

Pojem *použitie* ako kľúč k významu nie je príliš jasný a vzhľadom na to ťažko možno presne vysvetliť, čo máme pod ním rozumieť. Jeho nepresnosť však nevyvoláva všeobecné znepokojenie. Quinton píše, že „identifikácia významu so spôsobom, akým je slovo použité, je, prirodzene, vágna, lebo slová sú používané rôznymi spôsobmi a majú veľa rôznych významov. Podľa Strawsona sa nemáme ponosovať, že tento centrálny pojem nie je bezprostredne a úplne transparentný, keďže všeobecný cieľ je dosť jasný: má nás odvieť od fascinácie pochybnou reláciou pomenovania a prinútiť nás vidieť jazyk ako jednu z ľudských aktivít, spojenú s inými aktivitami.

Hovorenie o použití je samo osebe diferencované a nie vo všetkých prípadoch vhodné na vysvetlenie významu. Nie všetky vysvetlenia *ako*, *kedy* a *prečo* sú vysvetleniami významu. Wittgenstein konštruoval pojem použitia tak, aby zodpovedal spôsobom, akými sa ľudia správajú. Jazyková hra bola podľa neho „spôsob života“. Používanie jazykových výrazov je súčasťou ľudskej činnosti, takže používať jazyk znamená používať schémy zámerov a presvedčení a zároveň to znamená prijať nejaký svetonáhľad. Wittgenstein hovorí: „Aj keby vedel lev rozprávať, nerozumeli by sme mu“, pretože jeho pohľad na svet sa radikálne líši od nášho, takže by sme nechápali, čo chce povedať, aj keby produkoval gramaticky bezchybné vety.

Je užitočné všimnúť si, čo je také atraktívne na teórii použitia, že Wittgenstein a iní zástancovia tejto teórie spájajú s ňou vysvetlenie istých základných otázok filozofie. Toto vysvetlenie spočíva v názore, že filozofické ťažkosti vznikajú z nesprávneho použitia jazyka alebo z nepochopenia jeho povahy. Wittgenstein to vyjadril takto: Filozofické problémy vznikajú vtedy, keď „jazyk odišiel na dovolenku“. Napraviť túto situáciu znamená predovšetkým pochopiť, ako jazyk *skutočne* funguje. Podľa Witt-

gensteina filozofické problémy nie sú, prirodzene, empirickými problémami. Sú riešiteľné skôr nahliadnutím do činnosti nášho jazyka, a tým aj poznaním jeho fungovania.

Ak teda filozofické problémy vznikajú iba v dôsledku zlého zaobchádzania s jazykom a jeho neporozumenia zo strany užívateľov jazyka, mali by sa dať ľahko odstrániť. Pokiaľ sa uplatňuje takáto náprava, sú filozofie ako muchy chytené do pohára, lietajúce bezvýhodiskovo dokola. Wittgenstein poznamenáva: „Čo je твоjím cieľom vo filozofii? Ukázať muche východisko zo sklenej mucholapky.“ ([16], 137) Podľa Wittgensteina musíme brať do úvahy rozdiel medzi tým, čo sa nazýva „povrchovou gramatikou“ („surface grammar“) a tzv. hlbinnou gramatikou („depth grammar“), lebo filozofov matie práve to, že sa sústreďujú iba na povrchovú gramatiku. Wittgenstein aplikoval svoju metódu vo *Filozofických skúmaníach* na riešenie problémov spojených nielen s pojmom významu, ale napríklad aj s problémom existencie iných myslí.

Z iných filozofov sa na pojem použitia odvoláva napríklad Strawson vo svojej kritike Russellovej teórie deskripcií a Austin pri svojom útoku proti Ayerovmu fenomenalizmu a ďalší. Strawson hovorí: „Nie je pravda, že výraz ako taký sa zmieňuje alebo referuje, niekto ho však na to môže použiť. Vlastnosť zmeniť sa o niečom alebo referovať na niečo je charakteristickou vlastnosťou použitia výrazu, práve tak ako byť o niečom alebo pravdivosť či nepravdivosť je charakteristickou črtou použitia vety.“ ([15], 131)

Výrazným príkladom uvedených rozdielov sú vety, v ktorých sa používa výraz „ja“ – výraz s jedinečným referenčným použitím. Napríklad vetu „Je mi teplo“ môže použiť nespočetné množstvo ľudí, ale je logicky nemožné, aby ju dve rozličné osoby použili tým istým spôsobom na vyjadrenie tej istej propozície. Podľa Strawsona ľahko podliehame dojmu, že hovoríme o vetách a výrazoch, hoci hovoríme o použitíach viet a výrazov. Podľa neho tomuto dojmu podľahol aj Russell. Vo svojich námietkach proti Russellovi zdôrazňuje:

„Uviest' význam výrazu znamená uviesť *všeobecné pravidlá*, ako ho používať, aby sme referovali na veci či osoby alebo sa o nich zmienili. Uviest' význam vety znamená uviesť *všeobecné pravidlá*, ako ju používať na vyslovenie pravdivých alebo nepravdivých tvrdení. Neznámená to však hovoriť o konkrétnej okolnosti použitia vety alebo výrazu. Význam výrazu nemožno stotožňovať s predmetom, na ktorý sa výraz použitý pri určitej príležitosti vzťahuje. Význam vety nemožno identifikovať s tvrdením, ktoré veta použitá pri určitej príležitosti vyjadruje. Pretože hovoriť o význame výrazu alebo vety neznamená hovoriť o ich použití pri určitej príležitosti, ale o pravidlách, zvykoch, konvenciách, ktorými sa riadi ich správne použitie pri všetkých príležitostiach, pri ktorých na niečo referujeme alebo niečo tvrdíme. Takže otázka, či veta alebo výraz sú *zmysluplné*, nemá nič spoločné s otázkou, či veta vyslovená pri určitej príležitosti bola pri tejto príležitosti použitá na vyslovenie pravdivého alebo nepravdivého tvrdenia alebo nebola, alebo či výraz bol pri tejto príležitosti použitý na to, aby sa na niečo vzťahoval alebo sa o niečom zmienil.“ ([15], 131)

V prípade Austinovho textu, ktorý je po mnohých stránkach vzorovým príkladom aplikácie teórie použitia, ide o úsilie ukázať, že problém, o ktorom sa Ayer zmieňuje, je v prvom rade dôsledkom nesprávnej predstavy o jazyku, teda nemusíme diskutovať o riešeníach navrhovaných fenomenalistami, keďže tieto sú podľa toho zbytočné.

Najväčší problém teórie použitia spočíva v tom, že jej základný pojem, pojem použitia, je príliš všeobecný a vágny. Odvolávanie sa na použitie je vysoko programové a nedáva v jednotlivých prípadoch žiadne špecifické poznatky. Kritici tejto teórie argumentujú tým, že jej všeobecnosť a vágnosť sú príliš veľké na to, aby mala nejakú hodnotu.

Možno súhlasiť s tým, že identifikovanie významu a použitia podľa Wittgensteinovho vzoru je diskutabilné. Význam slova možno poznať bez znalosti jeho použitia a používanie slova bez poznania jeho významu. Tak napríklad väčšina mien, ako aj predložiek, spojok a pod., má použitie, pričom nemajú význam. Preto je chybné tvrdiť, že význam je použitie. To nie je ignorácia skutočnosti, že v mnohých prípadoch existuje medzi významom a použitím dôležitá súvislosť.

Vlastné mená u Wittgensteina

Na úlohu vlastných mien v prirodzenom jazyku existujú vcelku dva protikladné náhľady. Podľa prvého je pre vlastné mená podstatná referencia, a nie zmysel – vlastné mená majú denotáciu, ale nie konotáciu; podľa druhého názoru je pre ne podstatný zmysel a referujú iba v prípade, že jeden a iba jeden objekt spĺňa ich zmysel.

Uvažujme teraz druhý prípad. Natíska sa tu legitímna otázka: „Čo tvorí zmysel vlastného mena?“ Ak prijmeme predstavu, že vlastné meno je istý druh skráteného opisu, potom by sme mali dokázať nahradiť toto vlastné meno deskripciou. Ale ako to urobiť? Ak budeme považovať za zmysel vlastného mena *úplný* opis zodpovedajúceho objektu, čakajú nás nepríjemné dôsledky (čo si uvedomoval aj Frege), napríklad: Každá pravdivá veta o tomto objekte obsahujúca ako subjekt jeho meno by mala byť analytická a každá nepravdivá kontradiktorká; význam mena by sa mal meniť pri každej zmene vlastností objektu; meno by malo rôzny význam pre rôznych ľudí.

Jedným z riešení uvedených problémov je prijatie teórie, ktorá sa podľa Searla zvykne nazývať „zväzkovou teóriou“ („cluster-concept theory“). Searle sa pýta ([13], 170):

„Ako sa ustanoví vzťah medzi menom a objektom, na ktorý toto meno referuje? A odpovedá: Hoci vlastné mená normálne neposkytujú žiadne charakteristiky, ich referenčné použitie predpokladá, že objekty, na ktoré sa referencia uplatňuje, isté charakteristiky majú. Použitie vlastného mena referenčne predpokladá pravdivosť jedinečne referujúcich opisných výrokov, pritom však tieto výroky obvykle nie sú určené. Kritériá aplikácie vlastných mien na zodpovedajúce objekty určujú samotní používatelia jazyka.“

Keby bola s každým menom spojená exaktne zadaná množina charakteristík, určujúca totožnosť pomenovaného objektu, dokázali by sme referovať na nejaký objekt iba tak, že by sme ho opisali. Tým by však došlo ku kolapsu toho, čo vlastné mená umožňujú a čo ich odlišuje od deskripcie.“

Podľa Searla vlastné mená nefungujú ako deskripcie, ale ako vešiaky, na ktorý sa jednotlivé deskripcie zavesia. Strata kritérií pre vlastné mená je tak podľa Searla nevyhnutnou podmienkou oddelenia *referenčnej* úlohy jazyka od jeho *opisnej* funkcie. Z toho vyplýva aj Searlova odpoveď na otázku, či majú vlastné mená *zmysel*. Ak sa touto otázkou pýtame, či sa vlastné mená používajú na opis alebo na špecifikáciu

charakteristiky objektov, Searleho odpoveď je *nie*, ale ak sa ňou pýtame, či sú vlastné mená logicky spojené s charakteristikami objektov, na ktoré referujú, odpoveď je áno, istým spôsobom.

Prevláda názor, že zástancom, presnejšie iniciátorom tohto prístupu bol Ludwig Wittgenstein. To je Geachov i Kripkeho názor. Kripke ho vo svojej kritike Searlovho prístupu v [13] ilustruje práve citáťmi z *Filozofických skúmaní*. Kľúčový je tu §79 a nasledujúce citácie z neho. Wittgenstein píše:

„Pouvažuj o tomto príklade: Ak niekto povie „Mojžiš neexistoval“, môže to znamenať všeličo. Môže to znamenať: Keď Izraeliti odchádzali z Egypta, nemali *jedného* vodcu – alebo: ich vodca sa nevolal Mojžiš – alebo: neexistoval človek, ktorý by mal všetko to, čo Biblia pripisuje Mojžišovi – alebo atď. Keď však tvrdím niečo o Mojžišovi, vždy som ochotný nahradiť výraz „Mojžiš“ *jedným* z týchto opisov? Možno, že poviem: „Mojžišom“ rozumieť muža, ktorý vykonal to, čo Biblia pripisuje Mojžišovi, alebo aspoň mnohé z toho. Ale koľko? Rozhodol som sa, koľko sa musí ukázať nepravdivým, aby som svoju vetu odvolal ako nepravdivú? Má teda meno „Mojžiš“ pre mňa stále a jednoznačne určité použitie vo všetkých možných prípadoch?“

Kripke považuje uvedené citáty za jasnú demonštráciu aplikácie všeobecnejšieho Wittgensteinovho pojmu „rodinné podobnosti“ („family resemblances“) na špeciálny prípad vlastných mien. A Wittgensteinova rétorická otázka „Som vždy ochotný nahradiť výraz „Mojžiš“ jedným z týchto opisov?“ sugeruje, že každú čiastočnú deskripciu možno opustiť, kým možnosť á la Searle, že totiž disjunkcia deskripcií opustená byť nemôže, zostáva otvorená.

Proti tomu stojí názor, podľa ktorého Wittgenstein nebol zástancom „zväzkovej teórie“ [3]. Naopak, podľa tohto názoru je Wittgenstein reprezentantom spoločenského charakteru významu (ako o ňom hovorí M. Dummett v [4]).

Takáto revízia tradičnej predstavy je postavená na troch hlavných argumentoch. Prvý z nich tvrdí, že kľúčový §79 nemožno chápať ako Wittgensteinovu definíciu vlastného stanoviska, ale iba ako jeho interpretáciu Russellovho chápania vlastných mien. Obsahuje totiž nasledujúci fragment:

„Podľa Russella by sme mohli povedať: meno „Mojžiš“ možno definovať rozličnými opismi... A veta „Mojžiš existoval“ dostane vždy podľa toho, ktorú definíciu prijmeme, iný zmysel a práve tak aj každá iná veta, ktorá hovorí o Mojžišovi. A keď nám niekto povie „N neexistoval“, tiež sa spýtame: „Čo tým myslíš? Chceš povedať, že ... , alebo že ... atď.“

Podľa druhého argumentu Wittgensteinov pojem rodových podobností nemožno stotožňovať s pojmom zväzku deskripcií.

Tretí argument je postavený na tvrdení, že jednou z dominantných tém *Filozofických skúmaní* je spoločenský charakter jazyka, ktorý je v zjavnom rozpore s pohľadom na jazyk v teórii zväzku, nazerajúcom na jazyk ako na činnosť jednotlivých jeho používateľov, opomínajúc pritom ich súdržnosť a zodpovednosť voči ostatným členom jazykovej komunity. Searle totiž na otázku, čo určuje kritériá aplikácie vlastného mena, napríklad mena „Aristoteles“, odpovedá, že sme to my, používatelia tohto mena, my rozhodujeme, viac-menej ľubovoľne, o povahe týchto kritérií.

Prítom Wittgenstein už pri kritike Augustina zdôrazňuje, že referencia nie je „determinovaná“ nejakým „súkromným obradom pomenovania“. Pomenovanie môže nastať až po začlenení „predjazykového dieťaťa“ do nejakej jazykovej komunity. Výrazne to podporuje aj nasledujúci citát z §49

„Pomenovanie ešte nie je ťahom v jazykovej hre – ako nie je ťahom postaviť šachovú figúrku v šachovej hre. Môžeme povedať: pomenovaním vecí sa ešte *nič* neurobilo. Vec mimo hry *nemá* ani meno.“

Na podporu stanoviska, že Wittgenstein uznával spoločenský charakter významu, sa obvykle uvádzajú jeho analýzy takých činností, ako je čítanie, používanie pravidiel a iné. Vo všetkých týchto analýzach má kľúčové postavenie pojem „*okolnosti*“. Napríklad v § 155:

„Chcel som teda povedať: Keď odrazu vedel, ako ďalej postupovať, keď porozumel princípu, možno mal zvláštny zážitok – ... – ale pre nás sú *okolnosti*, za akých mal takýto zážitok, tým, čo ho oprávňuje v takom prípade povedať, že rozumie, že vie pokračovať.“

V § 164 zhrňa potom Wittgenstein situácie použitia jazyka za rôznych okolností:

„A tak slovo „čítať“ používame pre istú rodinu prípadov. A v rozličných okolnostiach aplikujeme rozličné kritériá na to, či niekto číta.“

Na základe toho potom zástancovia uvedenej interpretácie Wittgensteinovho postoja chápu čítanie ako spoločensky fundovanú činnosť a aplikujú ho na ďalší druh praktickej činnosti – na používanie vlastných mien.

III. 7. Rečové akty

K teórii použitia má blízko myšlienka, že hlavným faktorom vysvetľujúcim použitie, a teda aj význam nejakého výrazu je zistenie, ako sa tento výraz používa. Tu je základným pojmom pojem „rečového aktu“. Ide o akty, ktoré vykonávame, keď niečo tvrdíme, vydávame príkazy, kladíme otázky, podávame správy či na niečo upozorňujeme. Hlavný predstaviteľ tohto prístupu J. L. Austin rozlišuje medzi tzv. *ilokučnými* a *perlokučnými* aktmi. Pri ilokučných aktoch sa rečový akt uskutočňuje použitím istého výrazu – napr. „Sľubujem“ ustanovuje akt sľubovania, „Vyjdite von“ naznačuje príkaz. Ocenenie či pochvalu možno uskutočniť použitím výrazov „Páči sa mi to“ alebo „Je to dobré“. Rozdiel medzi ilokučným a perlokučným aktom možno demonštrovať na nasledujúcom príklade: „Protestujem proti jeho činnosti“ je ilokučný akt, zatiaľ čo „Protestovaním proti jeho činnosti ho zastavil“ je akt perlokučný.

Podstatu tohto prístupu možno zhrnúť takto: Ukázať, ako sa nejaký výraz použije pri vykonaní istého rečového aktu, znamená vypovedať niečo o význame tohto výrazu. Napríklad Hare spája funkciu slova „dobrý“ s rečovým aktom pochvaly a ohodnotenia. Podobne Strawson vo svojej kritike Austinovho chápania pravdy tvrdí, že slovo „pravdivý“ má svoje použitie pri potvrdzovaní, priznávaní, súhlasení s tým, čo niekto povedal, a že problém pravdy je problémom spôsobu použitia slova „pravdivý“.

Tento všeobecný model, ktorý okrem iných komentoval aj J. Searle v [14], má nasledovný tvar:

So zreteľom na slovo *s* sa tvrdí, že

- (1) *s* je použité na vykonanie rečového aktu *A* a
- (2) význam slova *s* je daný alebo vysvetlený bodom (1).

To zdanlivo napovedá, že prinajmenšom časť významu slova *s* závisí od skutočnosti, že jeho doslovný výskyt vo vete, ktorá ho charakteristicky obsahuje, vyvoláva u hovorca tvrdený rečový akt *A* pri jeho použití. Tento náhľad je preukázateľne nepravdivý, ľahko možno k nemu nájsť protipríklady. Predpokladajme, že *s* je „dobré“ a veta, v ktorej sa vyskytuje, znie: „Toto je dobré auto“. Uvažovaný rečový akt je aktom pochvaly či odsúhlasenia tohto auta. Keď sa slovo „dobré“ vyskytuje vo vete „Je toto auto dobré?“, v žiadnom prípade nejde o pochvalu, a to aj napriek tomu, že ide o doslovný výskyt. Tu (1) neobstojí, a teda neobstojí ani (2).

Zástanovia tejto analýzy môžu ale povedať, že podstata veci nespočíva v tom, že slovo „dobry“ je použité v každom prípade na pochvalu, ale v tom, že jeho výskyt vo vetách charakteristicky ukazuje, že relevantný rečový akt, teda pochvala, je „vo výhlade“. Napríklad výraz „Je to dobré auto?“ možno považovať za výraz s váhou výrazu „Chváľte toto auto?“, čo vysvetľuje úlohu slova „dobré“ v otázke „Je toto auto dobré?“

To však nemožno urobiť vždy. Searle v [14] uvádza nasledujúce vety obsahujúce doslovný výskyt slova „dobry“, v ktorých rečový akt pochvaly nie je vykonaný a ani nie je vo výhlade:

- (3) Ak je toto kreslo dobré, tak ho azda kúpime.
- (4) Čudoval by som sa, keby bolo toto kreslo dobré.
- (5) Nevieam, či je toto kreslo dobré.
- (6) Dúfam, že je toto kreslo dobré.

Ani jedna z viet (3) – (6) netvorí pochvalný rečový akt ani nedáva preň predpoklad – možno to vidieť pri ich porovnaní s vetami

- (3a) Ak sa mi toto kreslo zapáči, potom ho azda kúpime.
- (4a) Čudoval by som sa, keby sa mi toto kreslo zapáčilo.
- (5a) Nevieam, či sa mi bude páčiť toto kreslo.
- (6a) Dúfam, že sa mi toto kreslo zapáči.

Porovnanie ukazuje, že rečovo-aktová analýza významu spoliehajúca sa na podobné funkcie výrazov „Toto je dobré kreslo“ a „Mne sa páči toto kreslo“ je pomýlená, keďže podobnosť funkcií nie je zachovaná vzhľadom na zmenu lingvistického kontextu, v ktorom každý z týchto výrazov môže byť umiestnený bez zmeny doslovného

významu jednotlivých slov. Pokus o rečovo-aktovú analýzu daných slov teda jednoducho nevedie k pochopeniu ich významu. Táto výhrada sa dá formulovať všeobecne: Žiadna identifikácia významu slova s rečovým aktom (okrem slov, ktoré sú vyslovene slovami rečového aktu, ako napr. „chváliť“) nefunguje. Uvažujme iný príklad. Podľa Strawsona veta „*p* je pravdivé“ zhruba znamená „Potvrdzujem, že *p*“. Ale „Ak *p* je pravdivé, potom aj *q* je pravdivé“ ani zhruba neznamená „Ak potvrdím *p*, potom potvrdím aj *q*“. Táto analýza je platná aj vo všeobecnosti, keď ukazuje, že filozoficky problematické slová ako „dobrý“ a „pravdivý“ nemôžu byť vysvetlené sústredením pozornosti na ich vzťah s vykonávacími (performative) slovesami, ako napr. „chváliť“ a „potvrdzovať“, pretože zmysel v ktorom je termín „dobrý“ použitý na pochvalu a termín „pravdivý“ na potvrdenie, sa značne odlišuje od zmyslu, v ktorom je „chváliť“ použité k pochvale a „potvrdiť“ na potvrdenie [12].

Treba si uvedomiť, čo táto kritika tvrdí, a čo nie. Nemožno poprieť, že slová sa niekedy používajú na uskutočnenie rečových aktov a že existujú špeciálne prípady, keď vysvetlenie použitia slova je dané poukázaním na rečový akt použitý na jeho uskutočnenie. Táto kritika však popiera, že význam slova je daný ukázaním toho, aké rečové akty hovorca uskutočňuje pri použití tohto slova.

LITERATÚRA

- [1] AUSTIN, J. L. (1992): Teória rečových aktov. In: **Filozofia prirodzeného jazyka**. Archa, Bratislava, 118 – 125.
- [2] AYER, A. J. (1959): **Logical positivism**. The Free Press, New York.
- [3] CAPPJO, J. (1981): Wittgenstein on Proper Names. In: **Philosophical Studies** 39, 87-105.
- [4] DUMMETT, M. (1978): The Social Character of Meaning. In: **Truth and Other Enigmas**. Harvard University Press, Cambridge, 420-430
- [5] GRAYLING, A. C. (1982): **An Introduction to Philosophical Logic**. Sussex, The Harvester Press.
- [6] KRIPKE, S. A. (2002): **Pomenovanie a nevyhnutnosť**. Kalligram, Bratislava.
- [7] LOCKE, J. (1983): **Rozprava o ľudskom rozume**. Pravda, Bratislava.
- [8] QUINE, W. V. (1992): Dve dogmy empirizmu. In: **Filozofia**, 47, č. 8, 485-499.
- [9] QUINE, W. V. (1969): Epistemology Naturalized. In: **Ontological Relativity and Other Essays**. Columbia UP.
- [10] QUINE, W. V. (1994): **Hledání pravdy**. Herrmann a synové, Praha.
- [11] SCHLICK, M. (1968): Pozitivismus a realizmus. In: **Antológia z diel filozofov – Logický empirizmus a filozofia prírodných vied**. Pravda, Bratislava, 217-239.
- [12] SCHULTE, J. (1999): John Langshaw Austin. In: **J. Fiala (ed.): Analytická filozofie II. diel**, 173-192.
- [13] SEARLE, J. R. (1958): Proper Names. In: **Mind** 67, 166-173.
- [14] SEARLE, J. R. (1962): Meaning and Speech Acts. In: **Philosophical Review**, vol. 71.
- [15] STRAWSON, P. F. (1992): O referencii. In: **Filozofia prirodzeného jazyka**. Archa, Bratislava, 126-147.
- [16] WITTGENSTEIN, L. (1979) **Filozofické skúmania**. Nakladateľstvo Pravda, Bratislava.